

JEZIK I DRUŠTVENE PROMENE

Pitanje odnosa jezičkih i društvenih pojava je široko. U ovom izlaganju biće reči posebno o odnosu između jezika i društvenih promena, i to kroz razmatranje jednog skupa pretpostavki, manje ili više empirijski potvrđenog, koji bi valjalo imati na umu pri svakom pokušaju ulazanja u podrobnije ispitivanje nekog specifičnog ispoljenja pomenutog opšteg odnosa. Samo tako moći će da se potpunije sagledaju neke od implikacija određenih šire prihvaćenih stanovišta u ovoj uvek aktuelnoj oblasti, uz izbegavanje zamki koje postavlja naoko bezbedna poluo-baveštenost.

Možemo poći od dve postavke koje u ovom razmatranju izgledaju doista fundamentalne. Jedna je da su jezik i društvo na neki način povezani; druga je da su oba ova fenomena podložna promenama. U celini uzeto, nijedna od ovih postavki nije ni najmanje sporna; može se čak reći da one izražavaju očigledne i svakom poznate istine. Međutim, ako se pobliže ispituju, iz njih izvire mnoga pitanja. Evo samo nekih od tih pitanja.

(1) Ako između jezika i društva postoji veza, kakva je priroda te veze? Da li se opšta priroda ljudskog društva odražava u opštoj prirodi ljudskog jezika, ili možda obrnuto, ili i jedna i druga održavaju neke opšte attribute čoveka kao bića koje živi u društvu i kao nosioca jezika? (2) Da li odgovarajući odnosi jednosmerne ili možda uzajamne uslovljenosti postoje između strukture specifičnih društava i strukture specifičnih jezika? (3) Ako se i društvo i jezik menjaju, menjaju li se oni naporedo i u uzajamnoj zavisnosti, ili nezavisno jedno od drugog? Menjaju li se istim tempom? (4) Ima li u oba slučaja nečega što kroz sve promene ostaje konstantno? Drugim rečima, kakav je načelni domašaj promena, dokle one mogu da idu? (5) Da li su sve promene u jeziku rezultat spoljnih, tj. uglavnom društvenih činilaca? (6) Koje su vrste društveni činioci koji utiču na jezičke promene? (7) Da li se svi jezici, svi dijalekti ili stilovi jednog jezika, i svi nivoi jezičke strukture menjaju istim tempom, i u podjednakoj zavisnosti od društvenih činilaca?

Lako je videti da je ovde postavljeno dosta pitanja, da bi ih se moglo postaviti još, i da neka od kasnije postavljених podrazumevaju određen odgovor na neka ranija postavljena. Na neka od njih odgovor je, bar načelno uzeto, relativno prost i siguran, na druga je manje pouzdan i još manje očigledan, a neka zapravo vode ka zanimljivim teorijskim problemima. Osvrnućemo se na postavljena pitanja, naravno samo u meri koju dopušta jedan kratak i sumaran pregled.

(1) Što se tiče prvog pitanja, sigurno je da i društvo i jezik svojim temeljnim obeležjima odražavaju opštu prirodu čoveka; a suština njihove međusobne veze je u tome što ljudsko društvo podrazumeva postojanje komunikacije među jedinkama koje ga obrazuju, pri čemu je jezik osnovni instrument te komunikacije. U pogledu smeru uslovljenosti između jezika i društva, ako je jezik krojen po meri čoveka, ali s obzirom na svoju osnovnu funkciju društvene komunikacije, onda se može pouzdano reći da je opšta priroda jezika u određenoj meri uslovljena opštom prirodom društva, a ne obrnuto.

(2) Opšti smer uslovljenosti isti je i kada sa najopštijeg plana društva i jezika kao pojava pređemo na specifičniji plan pojedinih društava i njihovih jezika. I naučniku i laiku veoma je dobro poznato da društveni život pojedinih zajednica nalazi odraz u njihovom jeziku, dok nisu poznati slučajevi kada bi sama struktura nekog jezika ozbiljnije određivala neki vid društvenog života zajednice koja se njime služi.

(3) Treće pitanje vodi složenijim razmatranjima. I društvo i jezik su podložni varijacijama i promenama na vremenskoj osi, i te promene su donekle paralelne, a smer uslovljenosti je opet isti: određene društvene promene izazivaju određene jezičke promene. Uopšte uzev, ritam promena brži je u društvu nego u jeziku. Iz toga bi izlazilo da su u davnoj prošlosti pojedinih zajednica društvo i jezik bili intimnije povezani nego što su to danas, i da jezičke promene vrlo često osetno kasne za društvenim promenama. Iz ovog drugog opet sledi da će se u jezicima nalaziti manje ili više prepoznatljivi relikti arhaičnijih društvenih struktura, što je uistinu čest slučaj.

Primeru radi, u današnjem srpskohrvatskom jeziku postoji dosta strogo razgraničene između instrumentalne sa neživim instrumentom glagolske radnje i raznih perifraza i drugih konstrukcija sa živim instrumentom. Tako se kaže »Pošalji mi pismo avionom«, ali ne »Pošalji mi pismo kurirrom« nego »po kuriru« ili »preko kurira«. Danas se može reći »Poraao je njivu svojim plugom«, ali ne »Poraao je njivu svojim slugom« nego »Sluga mu je poraao njivu« ili slično. Međutim, u starijem jeziku, kako svedoče srednjovekovne povelje, moglo se sasvim normalno reći upravo »Poraao je njivu svojim slugom«: u društvenoj strukturi toga vremena razlika između živog, posebno ljudskog, i neživog instrumenta nije bila tako relevantna kao danas. Neke preživele upotrebe instrumentalne kao da oživljavaju, u još uvek aktuelnoj jezičkoj formi, jedno minulo viđenje sveta, sa davno prevaziđenim društvenim odnosima. Izraz »oženiti se nekim« samo je jedan takav primer, ali dvostruko zanimljiv. Prvo, interesantno je da standardna gramatička norma i ovde dosledno proskribe predlog, ocenjujući kao nekunjževnu inače dosta raširenu govornu alternativu »oženiti se s nekim«, koja na svoj način upravo razbija impliciranu arhaičnu strukturu, »demokratizujući« proces koji označava. A drugo, u neposrednoj vezi s prvim, karakteristično je nepostojanje izraza »udati se nekim«; udati se može samo za nekoga — dakle, samo s predlogom, i to, reklo bi se, ne slučajno izabranim! Ukratko, gramatika još uvek dodeljuje ženi ulogu običnog instrumenta u procesu sklapanja braka, a ne dobrovoljnog i ravnopravnog učesnika, što bi svakako bilo više u skladu sa današnjim društvenim odnosima.

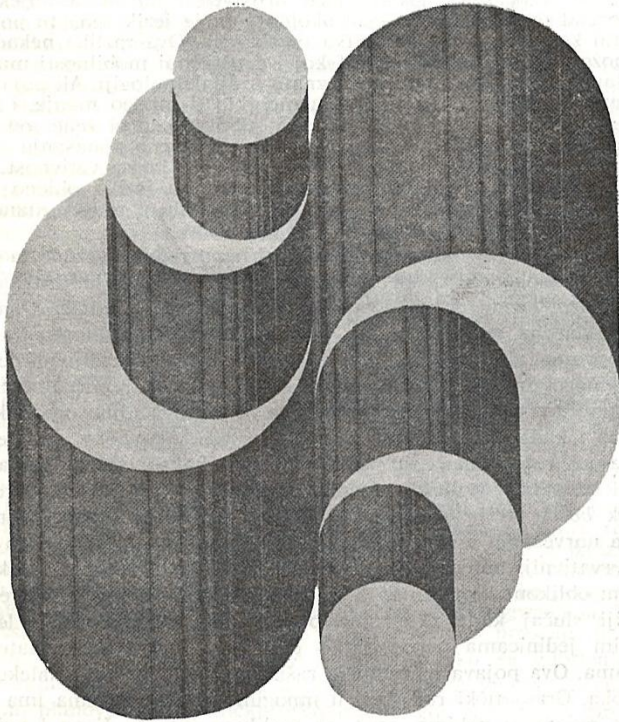
No odgovor na treće pitanje, koliko god bio tačan, nije nikako potpun, prvo zato što pomenuli raskorak u tempu promena povlači za sobom niz pitanja, drugo zato što njime nije ukazano na prirodu kontinuiteta koji se — u društvu i u jeziku podjednako — održava kroz sve promene, a treće stoga što u jeziku ima vrlo znatnih promena koje se ne daju tako lako pripisati neposrednom dejstvu društvenih promena. Ali ovo nas vodi sledećim ranije postavljenim pitanjima, koja su sama po sebi već dosta složena. Idimo, onda, dalje redom.

(4) Odnos između promena i kontinuiteta u društvu i u jeziku jedan je od najboljih primera fundamentalne dijalektičnosti koja je imanentna ovim pojavama. Naime, i društvo i jezik se u nečemu stalno menjaju, ali na neki način i ostaju stalno isti, ne gubeći svoj duboki identitet kroz sve promene. Svaki čovek se vremenom menja, ali čemo mi nekoga koga poznamo i posle dužeg vremena po nečemu prepoznati kao upravo toga određenog pojedinca, i nečemo njegov identitet trajno pripisati nekom drugom. Tako će i pojedina društva i pojedini jezici kroz sve mene u jednom temeljnom smislu ostati ono što jesu i po čemu ih prepoznamo. Današnje jugoslavensko društvo razlikuje se nekim važnim karakteristikama od društva koje mu je u ovim prostorima prethodilo, a svi su izgledi da će se te razlike u budućnosti samo povećavati. Pa ipak je to, po nekim još bitnijim obeležjima, još uvek jugoslovensko društvo, odelito od, recimo, francuskog ili arapskog, ili bilo kojeg drugog, i nema izgleda da će ga i u budućnosti neko ozbiljno pobrkati sa nekim od ovih drugih društava.

U osnovi je isto i sa jezikom. Srpskohrvatski jezik prošao je kroz brojne i često dalekosežne procese promene od vremena kada još nije bilo došlo do raspada praslavenske zajednice. Promene su toliko da se jedan današnji predstavnik ovog jezika sigurno ne bi mogao sporazumeti sa hipotetičkim govornikom rekonstruisanog praslavenskog jezika. Čak ni mnogo kasnije, on se ne bi lako sporazumeo ni sa predstavnikom nekog našeg dijalekta iz vremena, recimo, Ćirila i Metodija. Pa ipak se danas sa mnogo razloga govori o entitetu pod nazivom »srpskohrvatski jezik«, o njegovoj istoriji, pa i praistoriji. On je prvorazredna društvena, kulturna — i, naravno, jezička — spona između nas i naših bližih i daljih predaka. U njemu se i danas dešavaju promene, i dešavaće se, sumnje nema, i u budućnosti. Ali kakve god bile te promene, genetska pripadnost ovog jezika ostaće jasna, određene nasleđene crte ostaće sačuvane, i, on u celini neće izgubiti svoj identitet — neće se, na primer, preobraziti u francuski, arapski ili koji drugi jezik. Ono što dozvoljava jeziku kao i društvu da trajno zadrži svoj identitet, svoju osnovnu fizionomiju — to je upravo kontinuitet u promenama, konstantno u varijabilnom. Sve ovo može izgledati odveć očigledno, ali vredi da se istakne zato što se prisustvo i značaj pomenutog kontinuiteta gube iz vida kada se olako govori o tome kako se u jeziku sve menja. A ovo nas neposredno dovodi do delimične parafraze postavljenog pitanja, tj. do pitanja dokle mogu da idu jezičke promene.

Ovde nailazimo na situaciju koja neupućenom može izgledati neočekivana, čak paradoksalna, a koja je zapravo jedino moguća. Naime, iako je promenljivost neodvojiva od same biti jezika, iako su se svi jezici koji su ikada postojali menjali kroz vreme, još nikad jedan jezik nije zbog obima ili intenziteta promena prestao da bude ono što jeste: član skupa prirodnih jezika. Ovo pitanje nije terminološko nego je suštinsko. Nije uopšte reč o tome kako će se koji jezik zvati u raznim periodima postojanja pojedinih genetskih celina — da li će, na primer, jedan od kasnijih izdanaka latinskog nositi ime francuskog jezika. Reč je o empirijskoj činjenici da se nijedan jezik, u bilo kojem svom razdoblju, nije pod erozivnim dejstvom promena *raspao*, odnosno postao nesposoban da služi potrebama međuljudske društvene komunikacije. Ova činjenica vanredno je značajna, tim pre što važi ne samo za normirane, standardne ili književne jezike, nego i za nepisane jezike, za dijalekte, za svaki idiom uopšte. Normiranjem se mogu kontrolisati, regulisati, usmeriti, pa donekle i usporiti prirodni procesi promene u jeziku. Ali i u odsustvu svesne, društveno nametnute jezičke norme, jezici se kao sistemi znakova podobni za sporazumevanje među ljudima vrlo dobro snalaze u ovom pogledu, uporno odbijajući da potonu u vrtlogu svakovrsnih promena. Ovo govori da u pri-

danilo jejić «kontrapunkt II»

rodi ljudskog jezika nije samo to da se stalno menja, nego i to da stalno odoleva sopstvenim promenama. Jezički sistem se menja, ali neprekidno ostaje u ravnoteži, ispoljavajući svojevrstu sposobnost homeostaze. Ovde se nameće poređenje sa termostatom: kad god promene pređu određenu granicu, dovodeći neki jezički podsistem u opasnost da prestane adekvatno funkcionisati, pokreću se mehanizmi za samoregulaciju i preduzimaju protivmere koje će u svom ukupnom učinku celom sistemu vratiti potrebnu stabilnost. Te mere mogu biti raznih vrsta, a često se sastoje u izrazitijem aktiviranju drugih podsistema ekvivalentne funkcije.

U mnogim jezicima, na primer, uključujući i neke od najpoznatijih evropskih jezika razorno dejstvo fonetskih promena tokom stoleća je prosto zbrisalo gramatičke nastavke i time ozbiljno ugrozilo funkcionisanje morfoloških sistema u održavanju komunikaciono neophodnih gramatičkih distinkcija. Međutim, čim je morfologija ovako podrivena, do jačeg izraza je došla sintaksa, pa su ugrožene distinkcije našle novo uporište u ovom domenu. Ako usled gubitka nastavka za padež objekta nije više bilo dovoljno jasno ko je subjekt a ko objekt neke radnje — na primer, da li je pas ujeo čoveka ili je čovek ujeo psa (što je, složit ćemo se, komunikaciono dosta važna razlika) — to se regulisalo učvršćenjem reda reči, pa je i u odsustvu samostalnog formalnog obeležja imenica koja dolazi iza glagola počela nedvosmisleno da označava objekt. Red reči je, naravno, postojao i od ranije, jer se reči u iskazu moraju slagati nekim redom, samo što on ranije u tim jezicima nije imao ovakvu funkciju i zato je bio relativno slobodan, dok je sa preuzimanjem ovog no-

vog zadataka nužno očvrstnuo. Važno je usput primetiti da ovo prenošenje funkcija nije proisteklo ni iz kakvog eksplicitnog društvenog dogovora nije obavljeno dekretom Francuske akademije ili bilo koje druge ustanove. Naprotiv, pred nama je prizor jezika, naviklog na promene, koji spontano reaguje stvarajući protivtežu onog trenutka kad te promene zaprete da naruše njegovu ukupnu funkcionalnost.

Priroda pomnutih mehanizama za samoregulaciju nije dovoljno poznata nauči, i oni u sebi još kriju dosta tajanstvenog. Govoreći uopšteno, izgleda da se u dinamici jezičkih promena osnovna ravnoteža postide neprekidnim i nesvesnim usaglašavanjem dvaju važnih a međusobno suprotstavljenih principa: težnje za maksimalnim formalnim uprošćenjem složenih sistema, što umanjuje napor prilikom jezičkog opštenja, i potrebe da se isti ti sistemi održe u maksimalno funkcionalnom stanju, kako bi komunikacija nesmetano mogla da se odvija i pod lošim spoljnim uslovima (slaba čujnost, buka, zamor, razni fiziološki i akustički poremećaji, itd.). Jezičke promene nemaju krajnjeg cilja u nekom apsolutnom smislu, jer jezik u svom prilagođavanju nikad ne stiže u neko idealno završno stanje posle koga više ne bi bilo nikakvih promena; ovako nešto je nezamislivo iz prostog razloga što u takvo stanje ne stiže ni svet u kojem jezik postoji i o kojem se jezikom govori. (Da usput napomenemo da je već iz ovog razloga najčešće bolje govoriti o jezičkim promenama nego o jezičkom razvoju: ova druga reč obično podrazumeva, ili bar konotira, usmereno pravolinijsko kretanje ka nekom boljem stanju, odnosno ka specifičnom cilju koji može biti dostignut). Ali stalni operativni cilj promena može se sažeto formulisati kao težnja za postizanjem što više funkcije sa što manje forme. Ili, još kraće: što lakše izraziti što više. A da se od malog dobija mnogo — to je i inače osnovni princip na kome počiva formalna organizacija jezika, i koji se otuda nužno manifestuje i u jezičkim promenama.

Pribeći metafori termostata ne znači, naravno, dehumanizovati i reifikovati jezik: jasno je da pomenuti mehanizmi, kao i sav jezik, imaju svoj *locus* u ljudima. Ali je bitno da se zapazi da oni postoje duboko ispod praga ljudske svesti — što donekle komplikuje eventualni razgovor o sveopštoj društvenoj uslovljenosti jezičkih promena. No ovim smo već u domenu našeg sledećeg pitanja.

(5) Da li su sve promene u jeziku rezultat spoljnih, tj. uglavnom (iako ne isključivo) društvenih činilaca? Odgovor na ovo pitanje u značajnoj meri je stvar definicije. Naime, pominjanje spoljnih činilaca jezičkih promena, implicira i moguće postojanje unutrašnjih činilaca takvih promena, pa se postavlja problem definisanja i međusobnog razgraničenja ovih dveju kategorija. Novija lingvistička teorija načelno je razdvojila promene koje izviru iz funkcionisanja samog jezičkog sistema u službi komunikacije od promena koje neposredno uslovljava razvoj društvenih zajednica koje se služe određenim jezikom. Prve su u principu dublje, odvijajući se kroz nesvesne psihičke procese uglavnom nedostupne neposrednom posmatranju. One su i duotrajnije, jer su često potrebna stoleća da bi se izvršilo neko sistemsko pregrupisanje diktirano zahtevima jezičke ekonomije. Kao primer možemo uzeti proces cepanja jedne foneme u dve ili stapanja dveju fonema u jednu, koji mogu dovesti do pojave tzv. rupa u sistemu i time izazvati lančane promene kod drugih fonema. Slično tome, postepeno gubljenje nekog glagolskog oblika može povući za sobom neosetno — ali u završnoj perspektivi sasvim određeno — prestrukturisanje celog relevantnog sistema glagolskih vremena ili neke druge glagolske kategorije. Kako se vidi iz ovih primera, unutrašnje promene tipično zahvataju fonološke i gramatičke sisteme, dakle one koji se kao sedište forme jezika najspornije menjaju. Nasuprot tome, spoljne promene su bliže površini jezičke strukture, mogu se lakše registrovati i objasniti, obično su kratkotrajnije, a najuočljivi više su na relativno najbrže promenljivom planu strukture, onom koji se tiče sadržine jezičkih iskaza — u rečniku, uključujući oblike i značenja pojedinih leksičkih jedinica.

Ako se dve kategorije promena razgraniče na ovaj način, teško je odoleti iskušenju da se internim činilcima, kao strukturalnim i time inherentno jezičkim, da određena prevaga nad eksternim, kao u suštini društvenim ili na neki drugi način izvanjezičkim. Tako teoretičari Praške škole, razvijajući neke ključne ali nerazrađene postavke de Sosira, zaključuju da su jezičke promene u principu rezultat interakcije unutrašnjih i spoljnih činilaca, ali da odlučujuću reč ipak imaju unutrašnji faktori. Međutim, stvari nisu, kako izgleda, tako jednostavne, a glavni metodološki problem je bliže određivanje granice između jedne i druge vrste činilaca, i — u našem kontekstu — utvrđivanje domena kome se legitimno može pridati atribut društvene motivisanosti.

Može se reći da struktura jezika odražava tri osnovna kruga činilaca. Jedan se odnosi na psihofizičko ustrojstvo čoveka, koje određuje različite faktore počev od načina funkcionisanja ljudskog mozga pa do asimetrije čovekovih govornih organa (iz ove proističu, na primer, neravnomernosti u rasporedu fonema, razlika u stepenu njihovog stabilnosti — (m) i (n) su, na primer, inherentno stabilniji od (s) i (h) — i slično). Drugi krug obuhvata uslove komuniciranja putem verbalnih simbola (na primer, prirodu zvučnog medijuma, koja zahteva određen stepen redundanse kao zalihe informacija u prilagođavanju ranije pomenutim lošijim spoljnim prilikama za komunikaciju). A u

treći krug dolazi društveni kontekst u kome se odvija verbalno opštenje (na primer, u čemu se u nekoj zajednici govori, i na koji način). Sva ova tri kruga činilaca izrazito su delatna i u jezičkim promenama, koje mogu biti izazvane dejstvom bilo kojeg od njih, ponaosob ili u nekoj kombinaciji.

Kako tri izdvojena kruga stoje u odnosu prema podeli na unutrašnje i spoljne činioce? Treći krug nesumnjivo je povezan sa spoljnim činionicima, i to najizrazitije društvene prirode. U prva dva kruga značajnog udela imaju unutrašnji faktori, ali je otvoreno pitanje koliko se, i kako, s njima u mešaju i spoljni. Novija istraživanja, naročito u sociolingvistici, ubedljivo su nagovestila da se domen tzv. spoljnih činilaca može legitimno proširiti i produbiti na način koji uveliko relativizira teorijsku razliku između njih i tzv. unutrašnjih činilaca. Možda nije daleko dan kada će aktuelna sociolingvistička teorija da proglasi da strogo unutrašnjih faktora jezičkih promena zapravo i nema, da ono što mi danas uslovno nazivamo tim imenom nije drugo do skup činilaca čija prava priroda nije još u dovoljnoj meri odgonetnuta, i da su u krajnjem izvodu sve promene u jeziku — društveno uslovljene promene (naravno, u jednom sasvim širokom smislu ovog određenja). No ovo je zasad samo pretpostavka o mogućem pravcu daljeg razvoja naučne misli u ovoj oblasti. Ne upuštajući se dalje u predviđanja, možemo se na ovom mestu zapitati kakve su upravo vrste društveni faktori (pri užem i konvencionalnijem shvatanju ovog termina) koji izazivaju promene u jeziku; a to je naše sledeće pitanje.

(6) Ti faktori obuhvataju širok raspon — od etničke i društveno-ekonomske pripadnosti, preko regionalnih i demografskih grupacija, do pola i uzrasta. Na svim ovim razinama javljaju se određene društvene razlike, koje se reflektuju i u jeziku. Kako ove razlike najčešće nisu prosto horizontalne nego su i vertikalne, tj. hijerarhijske, one su tipično ispoljavaju i kao razlike u društvenom statusu, i vezi s određenim ulogama koje postoje u pojedinim društvima. U tom slučaju njima pridružene jezičke razlike postaju same po sebi važan simbol društvenog statusa, a jezičko diferenciranje podleže vrednovanju. Neki jezički oblici stiču prestiž zahvaljujući svojoj raširenosti u prestižnim društvenim krugovima, drugi, u čisto jezičkom pogledu besprekorni alternativni oblici bivaju stigmatizovani zbog svoje rasprostanjenosti u manje uglednim slojevima društva. Sve ovo postoji na planu sinhronije kao fenomen jezičkih varijacija, a na osi dijahronije kao važan izvor jezičkih promena. Vrlo često društveno prestižni takmac dobija utakmicu protiv alternative manjeg prestiža, što se u istorijskoj projekciji manifestuje kao potpuno potiskivanje jednog od dva ranije naporedna oblika onim drugim. Ovo pokazuje, između ostalog, da u jezičkim zajednicama postoji ujednačenost *normi* više nego ujednačenost *formi* — a ujednačenost *normi* očigledno je društvena pojava.

Najzad, društveni uticaji raznih vrsta mogu dolaziti i izvan užeg idioma neke zajednice, donoseći sobom elemente iz drugih dijalekata ili jezika. Ovo dovodi do pozajmica, interferencije i srodnih pojava, do tzv. jezičkih saveza, a u ekstremnim slučajevima i do raznih jezičkih mešavina, kreolskih formacija i sličnog. Sve u svemu, pored tradicionalno priznatih izvora jezičkih promena, kao što su izmenjene artikulacione navike u fonologiji, analoške kreacije u gramatici, homonimijski konflikti u semantici i drugi, veliku ulogu igraju i izrazitije društveni pokretači promena — vrednosni sudovi ili predrasude o jezičkim pitanjima, imitiranje uzora, hiperkorekcija, eufemizam, tabu i mnogi drugi.

Sve navedene pojave ne mogu se ovde ilustrovati, ali možemo dati po jedan primer za bar neke od njih. Varijacija u okviru jednog idioma može se ilustrovati naporednim oblicima *dva-deset* i *dvaest*; ovaj drugi je mahom ograničen na neformalni stil u govornom medijumu, ali ga tu ne treba smatrati supstandardnim. Oba oblika će svakako još dugo postojati u jeziku, ali bi se moglo desiti da redukovani oblik, manje jasan ali raširen u živom govornom jeziku, izrazitije ograniči domen upotrebe punog i semantički prozirnijeg oblika. Ne zaboravimo da se *dvaest* odnosi prema *dvadeset* isto kao *dvanaest* prema *dvana-deset*, gde je redukovani oblik jedini danas postojeći. (Ovim primerom poslužio se u svojim predavanjima, pre ravno sto godina, Đura Daničić, čija se 150-godišnjica rođenja slavi upravo ove godine). Razilaženje između standarda i dijalekta, pri kojem standardna norma služi kao kočnica prirodnog toka jezičkih promena, ilustrovaće nam promena imenica kao *hleb*, *sir*, *luk*. Njihove paradigme u standardnom jeziku su potpune, ali iz dijalekta prodiru (i u Beogradu se danas čuju na svakom koraku) partitivni genitivni oblici *leba*, *sira*, *luka* kao univerzalni — npr. »Kupi leba«, »Idi po leba«, »Jedan leba«, »Dobar sir«, »Plaćam jedan sir (dva sira) pet sira); »Pošto ti je luka«, »Daj mi luka«. Iako ova pojava izaziva razumljiv revolt mnogih obrazovanih ljudi posebno onih koji su svojim pozivom obavezni da neguju i šire norme standardnog jezika, treba bar primetiti da se čisto lingvističke strane ona ima svoju neprikosnovenu logiku u smislu jezičke ekonomije. Mnogo je puta, naime, zapaženo da visoko frekventne reči iz osnovnog vokabulara ispoljavaju u najvećoj meri težnju ka formalnom uprošćenju, inače dobro poznatu tendenciju u jezičkim promenama. U ovog slučaju, istovremeno sa opozicijom između nominativa/akuzativa i genitiva ukinuta je i opozicija između kratkih i dugih množinskih oblika,

što — kako se vidi iz primera sa plaćanjem sira — daje isti oblik za singular, dual i plural. Sami po sebi, ostaci distinkcije između duala i plurala su takođe ugroženi, osim u nekim slučajevima — na primer, kada je ta razlika leksikalizovana: ni u dijalektu se ne kaže *deset čoveka*. Primitimo usput da su ovde moguća višestruka ogrešenja o normu. U beogradskom argou sasvim su normalne konstrukcije kao *deset soma*, gde oblik *soma* (u značenju »hiljadā« krši jednovremeno leksičku i gramatičku normu (*deset somova* krši samo leksičku, a *deset hiljade* samo gramatičku; sve to postoji u govornom jeziku).

Uloga razlika u uzrastu dovoljno je poznata. Ovde ćemo samo naglasiti izuzetnu važnost biološke činjenice da se ljudski jezik, kao u velikoj meri kulturni proizvod — za razliku od instinktivnog komunikacionog ponašanja među životinjama — mora iznova naučiti u svakoj generaciji. Ova činjenica možda je najsvobuhvatniji izvor promena u jeziku: počev od faze dečjeg govora, koja je i sada za sebe nije zanemarljiv izvor promena pa dalje kroz život, nikad dve generacije ne nauče sasvim isti jezik. Manje je poznata uloga razlika u polu. U mnogim zajednicama, kako primitivnim tako i civilizovanim, rašireno je verovanje da žene govore bolje od muškaraca, pri čemu se misli na sam izbor jezičkih sredstava, a ne na veštinu u njihovoj upotrebi. Iz ovog vrednosnog suda često se krije nesvesno osećanje da je jezik žena nekako bliži društvenoj normi, a objektivni korelat ovog osećanja jeste okolnost da je jezik žena tu po pravilu konzervativniji od jezika muškaraca. Ova razlika nekada se može pripisati većoj geografskoj i društvenoj mobilnosti muškog stanovništva, i to je dobro poznato u dijalektologiji. Ali pojava je zanimljivija kada su razlike u mobilnosti mnogo manje, i kada se pre radi o pritisku društvenih sudova o ulozi žene: od žene se, naime, očekuje nekako ispravnije društveno ponašanje u svemu, a u jeziku se to manifestuje kao veća konzervativnost. Ovo bi značilo da su glavni nosioci inovacija u jeziku obično muškarci, osim u slučajevima kada promene idu u pravcu standardne norme, i kada su na njihovom čelu žene.

Društvene vrednosti mogu biti i neposrednije vezane za pojedine jezičke oblike ili kategorije. U Norveškoj je društveni i kulturni razvoj doveo do veoma složene jezičke situacije, sa dva standardna jezika od kojih je svaki trostruko izdiferenciran na obavezne, alternativne i izborne oblike. U toj situaciji još je lakše nego drugde izvoditi zaključke o društvenoj pripadnosti, pa i političkim uverenjima pojedinaca na osnovu njihovog jezika — čak i kada su u pitanju najobičnije reči. Ako neko, upotrebljavajući reč u značenju »knjiga«, kaže *boken*, on je pripadnik ili simpatizer političke desnice; a ako za isti pojam izabere oblik *boka*, on je levičar. Godine 1955. jedan prognozer vremena na norveškom radiju izgubio je službu zato što je odbio da konzervativniji oblik reči u značenju »sneg«, *sne*, zameni radikalnijim oblikom *snø*, oko čega je izbio skandal. Ali još je interesantniji slučaj kada društvene podele nisu evidentirane u leksičkim jedinicama nego znatno dublje, u gramatičkim kategorijama. Ova pojava naročito je raširena među jezicima dalekog istoka. Gramatički rod, koji u mnogim drugim jezicima ima veze sa polom, u nekima, opet, sa razlikom između živog i neživog itd., u japanskom i korejskom obeležava celu skalu različitih stepena učtivosti, usklađenih sa društvenim statusom lica sa kojima se govori. U dravidskim jezicima Indije gramatički rod odnosi se na kaste. Razlika u polu ovde nije, dakle, bitna, ali je u jezičkoj strukturi ipak dosledno iskazana: postoje samo dve kategorije, koje se odnose na viša i niža bića, a sve žene — uključujući i boginje — gramatički spadaju u ovu drugu. Kastinski društveni odnosi ovde kao da su dublje utonuli u osnovnu jezičku strukturu i od verskih uverenja, kojima u tom delu sveta često pripada primat nad drugim društvenim podelama. Inače, da gramatika ume i drugde da neravnopravno tretira žene, makar i samo u ponekom teže uočljivom detalju, videli smo već u gramatici sklapanja braka u srpskohrvatskom jeziku.

Poslednje pitanje, na početku postavljeno pod brojem (7), ticalo se tempa promena pojedinih jezika i njihovih različitih podjezika, na pojedinim planovima njihove strukture i u zavisnosti od društvenih činilaca. Odgovor na njega delom je već sadržan u prethodnim razmatranjima. Svi jezici se menjaju, ali ritam promena zavisi od brzine kojom se menjaju društvene zajednice. U savremenom svetu, urbani idiomi se menjaju brže od seoskih govora. Uloga standardnih jezika, koji su u celini i sami neumitno podložni menjanju, specifična je utoliko što oni mogu da uspore ili drukčije usmere prirodni tok promena. Pisani jezik po pravilu se menja sporije od govornog, a formalni stilovi izražavanja sporije od neformalnih. Argo, kao svojevrsni ekstrem neformalnog govornog jezika, menja se daleko najbrže.

Što se tiče planova jezičke strukture, već je rečeno da se društveni razvoj najneposrednije i najizrazitije ogleda u leksici. Novi predmeti, pojmovi i odnosi dobijaju svoje nazive, dok iz

upotrebe izlaze reči za one koji nestaju ili prestaju da budu od važnosti. Posebno se naglo bogate leksičke sfere koje obuhvataju modernu nauku i tehnologiju (sa novijim rečima kao *radar, televizija, sputnik, laser*), savremeni život (npr. reči kao *soliter, vikend, dragstor*), i društvene odnose (npr. *nesvrstanost, samoupravljanje*). Na drugoj strani, iz šire upotrebe gubi se dosta toga što je još pre generaciju-dve bilo veoma živo (reči kao *doksal, sinija, zarf, ašikovati* i mnoge druge). Mlade gradske generacije danas uglavnom ne znaju tačno šta znače reči kao *jetrva, šogor* ili *pašenog*. Društveni razlog ove pojave je jasan. U jednoj ranijoj, patrijarhalnoj i rodovskoj strukturi društva, i relativno dalje srodstvo imalo je velikog značaja, mnogo više nego u današnjim uslovima. Tako sve osim užeg jezgra našeg razgranatog sistema rodbinskih termina polako pada u zaborav. Pored toga, i reči koje ostaju često menjaju značenje usled društvenih promena. Reč *pero* ranije je označavalo gušćije pero kojim se pisalo, potom metalno perce na držalju, a onda i nalivpero. (Uzgređ rečeno, zanimljivo je da se ta oznaka nije sada prenela na hemijski olovku, kojoj bi zbog njene raširene upotrebe odgovarao neki kraći i manje deskriptivni naziv). A kada stanovnik grada danas kaže *kola*, on obično ne misli na zaprežno vozilo, još manje na same točkove ili krugove, i tako dalje.

Toliko o rečniku. Sa glasovnom i gramatičkom strukturom, međutim, stvari stoje drukčije. Nasuprot nekim laičkim predstavama, priroda glasova u nekom jeziku ne zavisi od fizičkih, geografskih ili atmosferskih uslova u kojima živi zajednica koja se njime služi, a njegova gramatička struktura ne zavisi od vrste ili stepena njene materijalne ili duhovne kulture. Tako je bar u načelu — iako, kako smo delom već videli, ima određenih izuzetaka. Dok se sadržaji koje jezik izražava, i koji se najviše ogledaju u rečima i njihovim značenjima, normalno menjaju sa promenama u životu zajednice, promene u jezičkoj formi, dakle pre svega u glasovnim i gramatičkim sistemima, mnogo su složenije prirode. Neke od njih mogu se već sada dovesti u vezu sa društvenim okolnostima jedne ili druge vrste. Tako se nove foneme, kao (f) i (dž) u našem jeziku, mogu razviti putem leksičkih pozajmica iz drugih jezika koje sadrže te foneme. Neke opozicije bez kojih se može razgovarati, kao između našeg (č) i (ć), i (dž) i (đ), mogu da produže svoj život zahvaljujući društvenom uticaju normi jezičkog standarda. U građenju reči, dakle u oblasti koja pada na granicu između gramatike i leksike, neki nastavci danas proširuju polje svoje primene. Kako žene osvajaju i zanimanja ranije mahom rezervisana za muškarce, dolazi i do promena u upotrebi odgovarajućih nastavaka. Još sve do II svetskog rata, *doktorka* je uglavnom značilo isto što i *gospoda doktor*, tj. supruga nekog lekara (setimo se, uostalom i Nušičeve »Gospode manistanke«) — dok danas označava ženu koja je sama lekar. Ali ovakve pojave, iako uključuju gramatičke procese, ipak više pripadaju leksici. Slično se može reći i za frazeologiju; pomenimo poprivedljene particepe u izrazima kao *leteći tanjir, plivajuća valuta* — pojavu koja je u našem jeziku doskora bila gramatički nemoguća, a koja polako prodire pod uticajem stranih jezika, iako je još uvek dosta ograničena. U sintaksi se ponekad takođe može ići ka relativno prostim društvenim objašnjenjima zapaženih promena; tako se gubljenje imperfeka može objašnjavati ubrzanim ritmom života. Ali na dubljim planovima gramatičke organizacije, gde se odvijaju procesi koji mahom ostaju izvan našeg zapažanja i racionalne kontrole, ima i veoma dugotrajnih i složenih promena, koje svedoče o stalnom prilagođavanju i novom oblikovanju forme jezika. U velikom broju slučajeva, takve promene je na današnjem stepenu znanja teško dovesti u direktnu vezu sa izmenjenim uslovima društvenog života. Međutim, svi su izgledi da i u domenu jezičkih promena predstoji era intenzivnije saradnje lingvista sa sociolozima, etnolozima, istoričarima društva i drugim stručnjacima. Kako je ranije rečeno, možda će sociolingvistička istraživanja sve dalje pomerati prag društveno objašnjivog u jezičkim promenama.

Da zaključimo. Glavni cilj ovog izlaganja bio je da uvede i bar donekle obrazloži i ilustruje izvesne važne distinkcije bez kojih se ne može valjano razumeti priroda odnosa između jezičkih i društvenih promena. Nije dovoljno reći da se neki jezik promenio pod dejstvom društvenih činilaca; vrlo često treba pitati koji se tip ili stil toga jezika promenio, koji planovi njegove strukture su zahvaćeni promenama i u kojoj meri, koji je do met tih promena s obzirom na fizionimiju i identitet jezika u celini, koji specifični društveni činioci su tu odigrali neku ulogu, da li su promene manje-više spontane ili planske, itd. Inače preti ozbiljna opasnost ostajanja na nivou stereotipnih uopštenja koja vode u trivijalnost. Bez detaljnijeg razmatranja implikacija pomenutih pitanja teško se možemo približiti suštini jedne tako kompleksne pojave kakva je društvena uslovljenost jezičkih promena.

* Neznatno izmenjena verzija predavanja održanog na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu 20. X 1975. kao uvod u II deo ciklusa »Jezik u društvu«.

milica vučković »herakle ubija bika«

dušan jović

IDEOLOGIJA I JEZIK

1

Može se bez ikakve rezerve reći da nema ideologije koja se konstituiše nazimama prirodnih jezika da u jezičkoj sferi, vremenski ograničeno ili trajno, ne ostavlja svoje tragove. Međutim, izučavanje datih pojava na dijahronom planu, i pored nesumnjivih koristi pre svega za razumevanje geneze njihove i odnosa ideologija-jezik, ipak ima samo periferan značaj. Izučavanje datih pitanja u evolutivnoj perspektivi ne bi bilo nikako dovoljno da se objasni unutrašnja suština jezika, dijalektičnost njegovih struktura i sistema. Problem je svakako daleko složeniji nego što se na prvi pogled čini.

Uz sve rečeno, pitanje odnosa ideologije na razvoj jezika nije samo lingvističko pitanje. Tiče se više naučnih oblasti.

2

Daleko je relativniji zahtev izučiti u kojoj meri je jezik oruđe različitih ideologija, različitih filozofskih orijentacija.

Odavno je poznato da se pomoću jezika mogu ostvarivati veoma različiti uticaji. Pri tome valja uzeti u obzir činjenicu da je jezik samo jedan činilac u širokom skupu vanjezičnih faktora kojima se različiti uticaji ostvaruju. Jezik je deo sistema koji deluju na formiranje ideološke svesti ili sprečavanju razvoja njenih. Npr. takve su konstelacije *jezik-sloboda, jezik-ekonomija, jezik-umetnost jezik-ideologija* itd. Bez određenih sadržina vanjezičkih jezik sam po sebi teško bi mogao presudnije uticati na kreiranje svesti i ponašanja. Prema tome, izdvajati ga iz globalne sfere svih drugih bitnih pretpostavki na kojima počiva kretanje u životu i društvu može i lingvistu i filozofu dovesti u opasnost da mu daju više značaja nego što ga stvarno ima.

Poznata je stvar da jezik tek u vezi sa drugim faktorima koji se tiču životne egzistencije čovekove ostvaruje svoju ulogu. Tako je i u odnosu ideologija — jezik. Npr. u društvenim sistemima gde je malo slobode, ima mnogo propagande; malo hleba, mnogo reči, više velikih bučnih manifestacija. Različitim jezičkim realizacijama kompenzira se ono što nedostaje, ono što je čoveku oduzeto. Jezikom se po pravilu maskiraju negativnosti nekoga sistema. I obrnuto: više slobode, hleba, stanova, — manje reči. Dokaza za jedno i drugo ima koliko se želi u čitavoj istoriji ljudskoga društva. U rimsko vreme organizovani su bučni spektakli za mase, a jedan deo društva živeo je ispod svih normi ljudskoga dostojanstva. Hitler je ponudio malo hleba, malo ekonomske stabilizacije uz besomučnu inflaciju reči i totalno isključivanje ljudskoga prava na slobodu. Efekat je u prvoj fazi bio u njegovu korist. Ili uzmimo Španiju. Masa religioznih procesija, dobro isplaniranih priredbi, spomen kosturnica u kojoj su sahranjeni i revolucionari i fašisti izginuli u španskom građanskom ratu, ali sasvim ograničene slobode, i mnogo govora s patosom i retorskom visinom, sve začinjeno nametanjem ideologije katoličanstva koja obećava raj u nekom drugom imaginarnom svetu. Doduše, efekat na mase nije u onoj proporciji kakvu je Hitler ostvario u prvo vreme, ali se fašizam i Franko uz pomoć krvi, nasilja i propagande decenijama održao.